غالب

جنہوں ہر کوئی چنگا آکھے

اردو

پروفیسر کرار حسین

پنجابی

شفیع عقیل

ادارہ یادگار غالب کراچی

غالب

جنہوں ہر کوئی چنگا آکھے

اردو

پروفیسر کرار حسین

پنجابی

شفیع عقیل

شائع کرن والے : مرزا ظفرالحسن
سکتر ادارہ یادگار غالب

چھپائی : ٹائپ

تعداد : یاراں سو

اشاعت دا ویلا : غالب دی سو سالہ برسی

مہینہ تے سال : مارچ ۱۹۶۹ع

چھاپن والے : انٹر نیشنل پریس، میکلوڈ روڈ کراچی

مل : ۵/- روپئے

ایس کتاب
دے
بنگلہ، پنجابی، بلوچی، پشتو تے سندھی
ترجمے
وی چھاپے گئے نیں

ادارہ یادگار غالب
کراچی - پاکستان

سماجی پچھوکڑ

غالب دا سماجی چوگردا ساھڈے سمے توں بڑا مختلف سی — صرف ایس لئی نہیں پئی سماں بیتن دے نال نال تبدیلیاں دا آؤنا ضروری ھندا اے سگوں ایس لئی وی پئی ساھڈے تے اوس دنیا دے وچکار اک سیاسی، سماجی، تے سوچ دے انقلاب دی خلیج ٹھاٹھاں ما رھی اے ۔ تاریخی تصور دے راھیں ایھدا کجھ مونہہ مہاندرا وکھاؤن لئی ساھنوں چند اک گلاں ذھن وچ رکھن دی لوڑ اے۔

(۱) بر صغیر ھند پاکستان وچ جیہڑے مسلمان آئے اوہ اڈواڈ نسلاں نال تعلق رکھدے سن ۔ عربی، ترکی، ایرانی، پٹھان ۔ خاص طور تے ترکی تے ایرانی ۔ ترکی تے ایرانی اینہاں دی ثقافت وچ ودھیک سر کڈھویں سن ۔ تاجراں دے علاوہ جیہڑے بہتے عربی سن ایہہ لوک حاکم، سپاھی، عالم تے صوفی سن پر اوہ جیہڑی حیثیت نال وی آئے اوہ ایس برصغیر وچ رھن سہن تے رسن وسن لئی آئے سن ۔ دو تن نسلاں گذرن مگروں آپنے جدی پشتی وطن نال اونہاں دا ملن ورتن گھٹ ھو جاندا سی تے اوہ ایتھوں ای دے ھو کے رہ جاندے سن ۔ مقامی لوکاں دی اک وھڈی تعداد دین اسلام قبول کردی گئی تے آپنیاں ذاتاں برادریاں دے سماجی نظام توں لگ ھو کے ایس ملت وچ شامل ھو گئی ۔ برصغیر ھند پاکستان اک وسیع خطہ اے جتھوں دی آبادی

مختلف نسلاں نال تعلق رکھدی اے، اوھدیاں مختلف بولیاں نے تے اک دوجی توں نکھڑی آپنے آپنے علاقے دیاں تہذیباں دے چوگردے وچ رھندی ای ۔ ایھدے وچ ایکے تے وحدت دی گھاٹ اے ۔ مسلمان ھولی ھولی ھر علاقے وچ پہنچدے گئے تے وسدے گئے ۔

(۲) ھندی مسلم سماج وچ بادشاھاں تے اولیاء اللہ نوں مرکزی درجہ حاصل رہیا اے ۔ انج سماج وچ دربار تے درگاھواں دو قطب نے ۔ ایہہ اک دوجے دے مقابلے تے وی نے تے اِک دوجے نوں مکمل وی کردے نے ۔ ایسے تناتنی وچ مسلم سماج دی زندگی اے ۔ ساھڈے ادب دا سبھ توں چنگا حصہ درباران تے درگاھواں دے اثر دی پیداوار اے ۔ دربار صرف اِک سیاسی مرکز ای نہیں سی سگوں اِک ثقافتی مرکز وی سی تے ھر صوبے وچ نکے درجے تے دربار دا اِک نمونہ قائم سی ۔ عالم لوک تے اولیاء اللہ برابر طور تے ملک دیاں چاراں کوٹاں وچ پھیلے ھوئے سن ۔ زندگی دی عام ورتوں دے علاوہ ایہہ دو ذریعے سن جنہاں نال اِک پاسے مسلم معاشرے وچ مرکزی حیثیت تے ایکتا سرکڈھ رھی سی تے دوجے پاسے ایہہ ثقافت غیر مسلماناں دی تہذیب دے نیڑے آکے اوھدے تے اثر پا رھی سی ۔

(۳) دربار تے درگاہ دے وچکار مسلم معاشرہ خاصاں تے عاماں وچ ونڈیا ھویا سی ۔ خاصاں وچ امراء تے شرفاء آؤندے سن تے مقامی سردار وی ایسے ای طبقے وچ شامل سن ۔ ایہہ طبقہ ذات برادری دیاں حد بندیاں وچ بند نہیں سی ۔ عام لوک کسے نہ کسے حیثیت نال ایسے طبقے نال تعلق رکھدے سن ۔ ایس طبقے دا اِک خاص کلچر سی ۔ ایہہ قلمکار وی سن تے تلوار دے دھنی وی سن ۔ دنیادار وی سن تے دین نال وی دلچسپی رکھدے سن ۔ میدان جنگ دے شیر تے محفلاں

دی رونق سن ـ ستھرے ادبی ذوق دے مالک تے روپ پسند سن۔نال ای علم دے سرتے ہتھ رکھن والے وی سن ـ ایہہ سماج دی سرگرم اقلیت سی ـ مغل سمے دی تاریخ ایسے طبقے دی تاریخ اے ـ ثقافتی اثر اینہاں توں شروع ہوکے عام لوکاں دے ہر درجے وچ جذب ہندے تے گھر کر دے سن ۔

(۴) ایس معاشرے دی تہذیبی زبان فارسی سی جنہوں ہر علاقے دے پڑھے لکھے مسلمان ای نہیئں سگوں مسلم تہذیب توں اثر قبول کرن والے غیر مسلم وی جاندے سن ـ مدرسیاں دی تعلیم دا نظام وی نیڑے تیڑے اِکو جہا سی ـ بر صغیر دا کوئی علاقہ اجہا نہیں سی جتھے فارسی زبان وچ ادبی تخلیقاں موجود نہ ہون ۔ وکھو وکھ علاقیاں دیاں ثقافتاں وچ فارسی زبان دی تعلیم تدریس تے ادب تے تخلیقاں دی روایت اینہاں نوں کٹھا کرن دا کم کردی سی ۔

اٹھارویں انیویں صدی وچ مسلم معاشرے نوں چند وڈے تاریخی تقاضیاں دا مقابلہ کرنا پیا ـ بادشاہاں دیاں نااہلیاں تے عیش پرستیاں ، خاصاں دی خود غرضی دیاں جنگاں تے سہماں نال معاشرے دا سیاسی مرکز کمزور ہے گیا ـ ہندوستان دیاں غیر مسلم طاقتاں سر کڈھ رہیاں سن تے مرہٹے ، سکھ ، جٹ آید خود مختار حکومتاں قائم کررہے سن ـ ایہہ تے خیر برصغیر دا داخلی مسئلہ سی جیہڑا انج حل ہو رہیا سی پئی مسلمان وی مختلف صوبیاں تے علاقیاں جیویں اودھ ، روھیلکھنڈھ ، بنگالہ ، حیدرآباد ، میسور ، سندھ وچ آپنیاں خود مختاریا نیڑے تیڑے خود مختار حکومتاں قائم کر رہے سن ۔ پر اِک وڈا چیلنج ایہہ سی پئی یورپی طاقتاں ، خاص طورتے انگریز آپنیاں تجارتی سرگرمیاں توں اگانہہ لنگھ کے ملک وچ سیاسی اقتدار

تے ملکیتاں تے قبضہ کرن وچ لگے ہوئے سن ۔ ایس چیلنج دا پرانے معاشرے کول کوئی جواب نہیں سی کیوں پئی ایہہ اِک اجہی دنیا نال ٹاکراسی جنہوں ایتھوں دے لوک حالی پوری طرح سمجھ وی نہیئں سکدے سن تے جیہڑی بہتی منظم، ہوشیار، تے جارحانہ ارادے رکھن والی، موثر سائنسی ٹیکنیک نال مسلح سی۔ پر ایہہ خیال کرنا پئی ایہہ زمانہ مسلماناں دے پورے تنزل تے زوال دا زمانہ سی کجھ ودھیک درست نہیئں جاپدا ۔ پہلی گل تے ایہہ پئی اینہاں حالات دے خلاف مسلماناں دیاں شعوری یا نیم شعوری کوششاں برابر جاری رہیاں ۔ فیر اینہاں نویاں قائم ہون والیاں حکومتاں نے ملک وچ نویں ادبی تے ثقافتی مرکز قائم کردتے سن جنہاں وچ لکھنؤ تے حیدرآباد خاص طور تے دھیان دین قابل نے ۔ ایہدے علاوہ ایسے سمے دو ایسیاں تحریکاں شروع ہویاں جنہاں نوں اسیں بجا طور تے نویں زندگی دی علامت قرار دے سکدے آں ۔

پہلی تحریک تے دینی تحریک سی۔ دینی سوچ تے درس تدریس دا جنا کم دلی تے لکھنؤ وچ اوس سمے ہویا اونا پہلوں کدی نہیئں ہویاسی۔ ایس سلسلے وچ خاص طور تے شاہ ولی اللہ دی تحریک دھیان دین والی اے ۔ مرکز دے کمزور ہون دے بعد، نویں پیدا ہون والے حالات وچ دین دے قائم اصولاں توں ہدایت تے رھنمائی حاصل کرن دا جتن کرنا تے اصلاح دا رخ دربار ولوں موڑ کے ملت ول کردینا آپنے سمے دے بڑے درست تے گجھے شعور دا پتہ دیندا اے ۔

دوجی تحریک اردو زبان دا فروغ اے ۔ کسے نویں زبان دا پیدا ہونا تے پھلناں پھلناں کسے وھڈے توں وھڈے سیاسی واقعے توں

بہتی بامعنی تاریخی حقیقت اے۔ اردو زبان تے ادب دا پیدا ہونا ہندی مسلم معاشرے وچ خودی دی پکیائی تے بیداری دی علامت اے۔ اِک نویں خود اعتمادی دے نال پیدا ہون والیاں صلاحیتاں دے اظہار دا ذریعہ اے۔ معاشرے دے دونویں مرکز یعنی اِک بنے بادشاہاں دے دربار تےدوجے بنے صوفیاں تے عالماں دی سرپرستی اینہوں حاصل رہی۔ ایہدا مقدر ایہہ سی پئی ایہہ وطن دے غیر مسلم بھراواں نال ملن ورتن، وٹاندرے تے ایکے دا ذریعہ بنے تے فارسی نالوں آپنا رشتہ توڑیاں بغیر مختلف علاقیاں دیاں ثقافتاں وچ اکٹھ پیدا کرن دا اوہ درجہ حاصل کرے جیہڑا کسے سمے فارسی نوں حاصل سی۔

جس سمے دو ایسیاں وھدن، پھیلن تے پُھلن پَھلن والیاں تحریکاں پیدا ہون اوس نوں بالکل زوال دا سماں خیال کرنا ناسمجھی اے۔

اردو زبان تے ادب دے فروغ دا زمانہ اوہ اے جدھے وچ ہندی مسلم معاشرہ تہذیب دیاں بہت ساریاں ارتقائی منزلاں توں لنگھ چُکیا سی تے علم ادب دے چند خاص حصیاں وچ ترقی کرچکیا سی ایس کارن اردو زبان وچ بڑی چھیتی پکیائی آگئی۔ ہن اِنج جاپدا اے جیویں پہلے دن توں ایں ایس زبان وچ علم کلام دیاں منطقی موشگافیاں تے شاعرانہ احساس دیاں نزاکتاں لطافتاں دے اظہار دی صلاحیت موجود سی۔ کسے معاشرے دا ثقافتی رنگ ڈھنگ سمجھن لئی اوس معاشرے دیاں عوامی ادبی تے ہنری تفریحاں بڑیاں مددگار ثابت ہندیاں نے۔ ایس معاشرے دا خاص ادارہ معاشرہ اے جدھیاں آپنیاں رسماں تے ادب آداب نے جدھے وچ اِک پاسے بادشاہ تے

صوفی لوک شامل ہندے نے تے دوجے پاسے عوام جنہاں دی حیثیت ایس معاشرے وچ اینی ای مرکز اے جنی الزبتھ دے سمے لندن دے تھیٹر دی سی ۔ شاعر ہر ملک تے ہر زمانے وچ ہندے نے پر شاید کسے ہور تہذیب نے ایہو جیہا ادارہ پیدا نہیں کیتا ۔

اکبرآباد (آگرہ)

غالب نسلوں اک ترک سن ۔ اوہناں دے دادا قوقان خان بیگ اٹھارھویں صدی دے وچلے سمے سمرقند توں برصغیر وچ آئے ۔ ہندی مسلم معاشرے وچ اینی کھچ تے کھل سی پئی ایرانی یا تورانی نسل دا جیہڑا اعلیٰ خانوادہ یا آدمی جنگ، شاعری، علم یا کسے ہور ہنر دا ماہر ایتھے آوندا سی اوہ بغیر کسے رکاوٹ دے ایس معاشرے وچ آپنا درجہ حاصل کر لیندا سی ۔ غالب دے دادے دی زبان ترکی سی ۔ اوہ اردو تے فارسی جاندے وی نہیں سن پر غالب جیہڑے اوہناں دے ایتھے آون توں چالی پنجاہ ورھیاں مگروں پیدا ہوئے ایتھوں دے فارسی اردوادب دی تاریخ تے ہندی مسلم ثقافت دا اجیہا حصہ بن گئے جیہڑا وکھرا نہیں کیتا جا سکدا ۔

سیاسی افراتفری تے طوائف الملوکی دے ایس دور وچ جدوں برصغیر دیاں بہت ساریاں ریاستاں مسلماناں، مرہٹیاں تے انگریزاں دیاں ہوگیاں سن تے ہر ریاست دی آپنی فوج وی ہوگئی سی اوس ویلے لڑائی لڑنا وی اک پیشہ بن گیا ۔ ایس ہنر دے جانوں کسے قومی دشمنی تے وفاداری دے جذبے دے بغیر مختلف سرکاراں وچ مقدر آزماؤن لگ پئے ۔ مرکز دے کمزور ہندیاں ایں

شریفاں وچ شرافت تے وفاداری دا معیار ذاتی ہو کے رہ گیا ۔ غالب دے دادا سمرقندوں آ کے لاہور وچ نواب معین‌الملک دی سرکار وچ نوکر ہو گئے ۔ اوہناں دے مرن توں مگروں دلی دے بادشاہ دی نوکری کر لئی تے اوس سمے دے دستور انوسار اوہناں نوں آپنے تے اپنے رسالے دا خرچ پورا کرن لئی اک پرگنہ دے دتا گیا ۔ غالب دے والد عبداللہ بیگ نے پہلوں اودھ وچ آصف‌الدولہ دی سرکار وچ نوکری کیتی تے فیر حیدرآباد وچ نظام علی خاں دی سرکار وچ کجھ دن لئی ملازم رہے ۔ اوہناں دا ویاہ آگرے وچ خواجہ غلام حسین کمیدان دی دھی نال ہویا ۔ خواجہ غلام حسین کمیدان شہر دے سرکڈھویں لوکاں چوں سن غالب دے والد والا گھر جوائی دے طور تے اوتھے ہی رہن لگ پئے ۔ اخیر وچ اوہ نوکری لئی الور چلے گئے تے فیر اوتھے ای کسے لڑائی وچ مارے گئے ۔ غالب دے چاچا نصراللہ بیگ بڑی حثییت والے سن ۔ اوہ مرہٹیاں ولوں آگرے دے صوبیدار رہے سن تے فیر جدوں انگریزاں نے آ کے آگرہ فتح کر لیا تے اوہ انگریزاں دی فوج وچ رسالدار ہو گئے ۔ انگریزاں نے اوہناں دا آپنا تے رسالے دا خرچ چلاؤن لئی آگرے دے کول دو پرگنے ساری حیاتی لئی مقرر کر دتے ۔ ایہناں دا کسے حادثے وچ انتقال ہو گیا سی ۔

غالب ۲۷ دسمبر ۱۷۹۷ء نوں آگرے وچ آپنے نانے دے گھر پیدا ہوئے ۔ اسداللہ خاں ناں سی تے مرزا نوشہ عرفیت سی ۔ مڈھ وچ اسد تخلص کردے سن پر بعد وچ غالب تے کتے کتے اسد لکھن لگ پئے ۔ اوہ پنجاں ورھیاں دے سن جدوں اوہناں دے والد دا انتقال ہویا ۔ حالی نو ورھیاں دے ہوئے سن پئی چاچا جیہڑے پیو

دے مرن بعد اوہناں دے کفیل سن اوہ وی اللہ نوں پیارے ہو گئے اوہناں دا سارا بالپن آپنے نانے دے گھر بڑے عیش تے خوشحالی نال گذریا سگوں انج کہنا چاہیدا اے پئی بڑی آزادہ روی وچ گذریا۔ کھیڈنا کدنا ، گڈیاں اڈاؤنا ، شطرنج بازی ، وضح داری تے شرافت ، آپنے ہم عمراں نال رہن بہن ، فیر شاعری ، معشوق بازی شراب خوری تے جوا ، گل کیہہ اوہناں دے اوہ سارے شغل سن جیہڑے امیرزادیاں دے ہندے سن تے جنہاں نوں کوئی روکن ٹوکن والا نہیں سی - پر ایہہ گل وی اے پئی امیرزادیاں دے گھراں وچ تعلیم حاصل کرن دی وی اِک رسم چلی آؤندی سی تے بعضیاں روائتاں دے انوسار اونہاں نے آگرے دے دو استاداں شیخ محمد معظم تے مشہور شاعر میاں نظیر اکبرآبادی توں تعلیم حاصل کیتی سی - اس سلسلے وچ غالب اِک پارسی ایرانی دا ذکر وی کردے نے جدھا آتش پرستی سمے ہرمزد ناں سی تے مسلمان ہو کے عبدالصمد ہو گیا سی - ایہہ آدمی سیل سپاٹے لئی ۱۸۱۰ء دے لگ آگرے وچ وارد ہویا سی - دو سال توں بہتے عرصے تک غالب نوں اوہدی صحبت حاصل رہی - غالب دے قول موجب اوہ ''مومن موحد تے صوفی صافی سی'' - ایہہ استاد بغیر کسے شک دے آپنے سمے دا جاماسپ تے بزرجمہر سی - جیویں غالب دے کلام توں ثابت ہندا اے غالب اوس سمے دے پرچلت علوم منقولہ ، منطق ، فلسفہ تے ہیت دے چنگے جانوں سن - علم طب دیاں کتاباں وی اوہناں پڑھیاں سن ، عربی توں وی کورے نہیں سن - فیر ایس کارن پئی فارسی زبان نال اوہناں نوں پیار سی ، شعر تے فن دا ذوق فطری تے قدرتی سی ایس لئی فارسی زبان دی تاریخ ، سبھا ، رمزاں

تے اصولاں توں غیر معمولی حد تک واقف سن تے کجھ سمیاں دی فارسی شاعری دی روح نوں وی سمجھدے سن۔ اردو زبان تے ادب دا علم درس تدریس توں حاصل نہیں سی کیتا، ایہہ اوہناں دے ماحول دا حصہ سی۔

غالب دا ویاہ تیرہ ورھیاں دی عمر وچ دلی دے اِک بڑے سرکڈھویں خانوادے وچ فخرالدولہ نواب احمد بخش والئی فیروزپور جھرکہ تے لوہارو دے رئیس دے نکے بھرا نواب الٰہی بخش خاں معروف دی دھی امراؤ بیگم نال ہویا۔ ایہہ خانوادہ وی غالب دے خانوادے وانگوں نیڑے تیڑے اوسے سمے سمرقندوں آیا سی۔ انگریز جنرل لارڈ لیک دے نال جنہے دلی تے آگرے چوں مرہٹیاں دے اقتدار تے قبضے نوں ختم کیتا سی اوہدے نال نواب احمد بخش نے بڑیاں شاندار خدمتاں انجام دتیاں سن۔ ایہدے بدلے وچ اوہناں نوں میوات دے علاقے وچ فیروزپور جھروکہ دی ریاست حاصل ہوئی تے فیر مگروں لوہارو نوں وی ریاست وچ شامل کر لیا۔ ویاہ توں پہلوں وی غالب دے خانوادے دا لوہارو خانوادے نال میل جول تے قریبی تعلقات قائم ہو چکے سن۔ اوہناں دے چاچا نصراللہ بیگ دا ویاہ نواب احمد بخش تے نواب الٰہی بخش دی بھین نال ہوید سی تے اوہناں دے مرن مگروں اوہناں دے وارثاں دی رکھوالی وی (جنہاں وچ غالب وی شامل سن) انگریز سرکار نے نواب احمد بخش دے ای سپرد کیتی سی۔

ویاہ دے دو تن ورھیاں مگروں اونہاں نے دلی وچ وسوں اختیار کر لئی۔ کجھ کو ورھیاں تک تے آگرے وچ آؤن جان ریہا،

اوهناں دی ماں آگرے وچ ہی سی جیہڑی اوہناں دی مالی مدد وی کر دی رہی پر فیر ہولی ہولی آگرے نالوں تعلق گھٹ ہندا گیا تے ۱۸۱۷ء دے کول کول اوہناں دی وسوں ہمیشہ لئی دلی دی ہوگئی۔

آگرہ جیہڑا کسے سمے مغل بادشاہاں دا دارالخلافت رہ چکیا سی ہن اپنی مرکزی حیثیت تے عظمت چھڈ چکیا سی۔ اور معاشرہ جنہوں مغل دربار نے فروغ بخشیا سی موجود تے سی پر اوہدی پہلوں والی چہل پہل تے رونق مک گئی سی۔ غالب نے ایہنوں ''آبادچۂ ویران'' تے ''ویرانۂ آباد'' آکھیا اے۔ اوہ جیہڑی نسل نال تعلق رکھدے سن اوہدیاں خصوصیتاں وچ عیش پرستی، مہم سر کرنا تے شہرت دی طلب شامل سی۔ ناں عزت تے شہرت حاصل کرن لئی آگرہ بڑی چھوٹی تھاں سی۔ دلی نوں تے فیر وی اک مرکزی حیثیت حاصل سی۔ ایہدے ناں وچ اک کھچ سی فیر ایہدے باوجود پئی غالب دا تعلق آگرے دے اک کھاندے پیندے گھرانے نال سی تے اوہناں دے نانے ہوریں عمائدین شہر وچ گئے جاندے سی پر ایس گھرانے وچ غالب وارثاں چوں نہیں سگوں اوہناں دے وسیلے نال سن۔ شاید ایس گھرانے دی خوشحالی وچ وی کجھ فرق آؤن لگ پیا سی تے اوہناں دے نانے دی جائداد وکن لگ پئی سی۔ لوہارو خانوادے وچ ویاہ ہون دے بعد دلی نال اوہناں دا تعلق ہور پکا ہو گیا۔ کجھ اجیہے محرکات نے اوہناں نوں آگرہ چھڈ کے مستقل طور تے دلی دی وسوں اختیار کرن تے تیار کر لیا۔

شاعری دا شوق آگرے ای توں شروع ہو گیا سی۔ اوہناں نے

آٹھ نو ورھیاں دی عمروں اردو وچ تے یاراں باراں ورھیاں دی عمرے فارسی وچ شعر کہنے شروع کر دتے سن - آگرے دے قیام ویلے ای توں اوہ ادبی حلقیاں وچ شاعر دی حثییت نال جانے تے پچھانے جان لگ پئے سن - اوس سمے دے تذکریاں وچ اوھنا دا ناں وی آؤن لگ پیاسی - غالب نوں شاید ساری عمر ایس گل دا احساس ریہا پئی بھاویں اوھناں دے تعلقات ، میل جول ، دوستی تے وٹاندرا دولتمند تے اچے لوکاں نال ریہا پر ایس لحاظ نال اوھناں دی آپنی حثییت ہمیشہ گھٹ تے دبی رھی - ایہو سبب سی جیہڑا اوہ آپنے خطاباں خلعتاں تے آپنی پنشن نوں آپنے عرف ''مرزا نوشہ'' توں بہتے عزیز رکھدے سن تے شعر شاعری توں کتے بہتا آپنی نوابی حثییت نوں آپنی شخصیت دا اِک حصہ بناؤن تے زور دیندے سن ، اوھناں نے اک فارسی خط وچ آپنیاں آساں تے امیداں دا انج اظہار کیتا اے -

''آہ از من کہ مرا زبان زدہ و سوختہ خرمن فریدند ، نہ بآئین نیاگان خویش سلطان سنجر دارائے کلاہ و کمرے ، و نہ بغیر ھنگ فرزانگان پیش بوعلی آسا علم و ھنرے ، گفتم درویش باشم و آزادانہ رہ سپرم — ذوق سخن کہ ازلی آوردہ بودم راھزنی کرد و راہ بدان فرفغتہ کہ آئینہ زدودن و صورت معنی نمودن نیز کار نمایان است سر لشکری و دانشوری خود نیست. صوفی گری بزارہ و سخن گستری روئے آر- ناگزیر ھمچنین کردم وسفینہ در بحر شعر .... رواں کردم- قلم علم شد و تیر ھائے شکستہ نیاگان قلم''

ساھڈےمعاشرے وچ شعر کہن دی روایت دا اِک دستور سی جیہڑا مشاعرے وانگوں اوسے معاشرے نال مخصوص جاپدا اے تے

اوہ دستور سی استادی شاگردی دا۔ شعر شاعری وچ استادی شاگردی دا رشتہ ایہو جہا سی جیویں اِک بنے کسے پیشے، ہنر، یا صنعت وچ استاد شاگرد دا رشتہ ہندا سی تے دوجے بنے روحانی سلسلیاں وچ مرشد تے مرید دا تعلق اے۔ شعر گوئی اِک صنعت وی سی تے نسبت وی سگوں انج کہنا چاہیندا اے پئی صنعت تے نسبت دا ایہہ فرق وی ساہڈے دماغاں دا پیدا کیتا ہویا اے، اوس ویلے شعر گوئی اِنج سی جیویں کسے سلسلے نال تعلق پیدا کرنا۔ ایس دستور دے برخلاف غاؔلب دا شعر شاعری دی سلطنت وچ داخل ہونا اِنج سی جیویں کوئی بہادر طبل پرچم تے تیر شمشیر لے کے کسے ملک تے دھاوا کردے تے اوہنوں فتح کرلئے۔ کمال تے شہرت حاصل کرن دیاں دوجیاں راہواں جیویں سرداری، دانشوری، یا صوفی مت بند سن یا فیر طبیعت دے خلاف سن پر اوس ذوق سخن دے زور نال جیہڑا اللہ نے اونہاں نوں ودلعیت کیتا سی شاعری دے میدان وچ تے کارنامے انجام دتے جا سکدے سن. ایہہ گل وی بڑے معنی رکھدی اے پئی اوس سمے دے دستور دے خلاف غاؔلب دا شعر شاعری وچ کوئی استاد نہیں سی.

غاؔلب نے آتے آؤن والے آپنے خط وچ شعر گوئی لئی اِک بڑا بلیغ فقرہ ”آئینہ زدودن و صورت معنی نمودن“ استعمال کیتا اے۔ ”آئینہ زدودن“ اظہار تے ابلاغ دا ہنر اے تے ”صورت نمودن“ وچ ایس ”معنی“ ول اشارہ اے جدھا اظہار شعر وچ ہندا اے۔ روائتی شاعراں دے نیڑے ”معنی“ دا مطلب بسیط حقیقت اے جیہڑی حسیات توں ماورا اے تے آپنی تھاں تے قائم اے۔ اونہاں دے نیڑے ”معنی آفرینی“ کوئی معنی نہیں رکھدی بھاویں حقیقت دے

ادراک وچ نا ممکن والی ڈوہنگائی ممکن ہووے۔ غالب دے نزدیک "معنی" دا مطلب بتہا حسیاتی تے نفسیاتی انمول سچائیاں نوں لبھناں یا فیر تشبیہاں تے استعاریاں دے ذریعے نویں مضموناں دی کھوج اے۔ "آئینہ زدودن" دا مطلب دی روزمرہ تے محاورے دے ذریعہ زبان نوں بناسنوار کے اوہدے وچ بہتیاں جلوہ سامانیاں دی صلاحیت پیدا کرنا نہیں سگوں نویاں نویاں ترکیباں دی ایجاد تے اختراع اے جنھاں دے ذریعے انمول تے انوکھے مضموناں نوں شکار کیتا جا سکے۔

شاید انفرادیت دے ایہناں سر کڈھدے ہوئے تقاضیاں نے اونہاں نوں ایس گل تے تیار کیتا پئی اوہ اردو زبان وچ فارسی شاعر مرزا بیدل دی پیروی کرن۔ آپنیاں انمول، انوکھیاں تے ون سونیاں ترکیباں تے مشکل پسندی دے سببیں بیدل دا فارسی شاعراں وچ اک منفرد مقام سی۔ غالب دے مڈھلے کلام وچ ایہو طرز غالب اے۔ پر ایہہ طرز بہتی نہ چل سکی۔ ایس کارن نہیں پئی اردو زبان بیدل طرز دی سہارو نہیں سی سگوں ایس لئی پئی غالب تے بیدل دی شاعری دے محرکات دا پچھوکڑ ای مختلف سی۔ بیدل دی "بہار ایجادی عالم بے رنگ" دی رنگینی ایں تے "سرو وسمن" نال تعلق نہیں رکھدی، اوہ اوس چمن نال تعلق رکھدی اے جدھے وچ دل دے دروازے کھول کے داخل ہندے نے۔ غالب "نیرنگ صورت" تے "نیرنگ تمنا" دے تماشائی سن۔

ہاں، ایہہ گل ٹھیک اے پئی مڈھلے دور وچ غالب لئی بیدل دی پیروی اک مفید مشق ثابت ہوئی۔

مرحوم دلی

دلی اک شہر دا ناں ایں پر "مرحوم دلی" اک تہذیب نوں کہندے نے جدھا مرکز دلی سی، جیہڑی قابلاں تے عاقلاں نوں

دوروں دوروں آپنے ول کھچدی سی ، جدھا اثر دور دور تک پھیلایا ہویا سی تے جدھیاں قلماں نے پورب ، پچھم تے دکھن دیا سرزمیناں وچ اک نویں بہار پیدا کر دتی سی ۔ دلی کئی وار آجڑی پر اوھدا آجڑنا اینی اچنبھے دی گل نہیں جنی تیزی نال اوھدا فیر توں وسنا تے آباد ہونا ایں ۔ مغل سلطنت دے زوال سمے ایہہ سدا سہاگن بستی وار وار اجڑی تے فیر آباد ہوئی ۔ میر تے سودا سمے مرہٹھہ گردی ، عام فساد تے بد امنی نے ایس نوں بے جان جسا بنا دیتا ۔ میر لئی دلی دیاں گلیاں ''اوراق مصور'' سن جھتوں دی ہر شے مورت سی ۔ ایہہ دنیا وچ یادگار شہر سی جتھے زمانے دے چونویں لوک ای رہندے سن ۔ سودا ایس آجڑے ہوئے نگرنوں کسے عاشق دا دل سمجھدے سن ۔ دنیا دے سمندر وچ ایہہ اِک انوکھا کنڈھا سی جدھی مٹی چوں خلقت موتی رولدی سی ۔ میر تے سودا وی ایس دلی نوں چھڈن تے مجبور ہو گئے ۔

مرہٹیاں مگروں اس شہر تے انگریزاں دا قبضہ ہویا تے ایتھے امن امان قائم ہو گیا ۔ بہت سارے ''شرفاء'' انگریز سرکار دے نوکر ہو گئے ۔ انگریز وی اوس سمے ایتھوں دے معاشرے توں اینے الگ نہیں رہندے سن جنے ''غدر'' دے بعد رہن لگ پئے سن شہر دے اکثر ''امراء عمائدین تے شرفاء'' نال اوھناں دا بھائی چارہ تے وٹاندرا سی ۔ کجھ چر مگروں دلی کالج وی قائم کر دتا گیا جدھے وچ بہت سارے ہونہار طالب علم نویں علم تے ہنر دے جانوں ہوئے ۔ دلی دے بادشاہ دے اختیارات ہولی ہولی گھٹ ہندے جارہے سن ۔ لال قلعے وچ دربار موجود سی ، حکومت کمپنی بہادر وی سی پر خلقت خدا دی سی تے ملک بادشاہ دا سمجھیا

جاندا سی - دربار وچ سیاسی تے انتظامی سرگرمیاں مک گیاں سن - قلعے دی آبادی جیہڑے بادشاہ دے خانوادے تے اوہدے وسیلے نال زندہ رہن والے سن اوہدا پالنا اِک اَؤکھا مسلہ بن گیا سی پر دربار دیاں ظاہری رسماں انج ای موجود سن - انتظامی تے سیاسی سرگرمیاں دی تھاں شعر شاعری دی چہل پہل نے لے لئی سی -

ایس امن امان دے سمے دلی وچ فیر رونق آ گئی - حالی دے کہن موجب ''تیرھویں صدی وچ جدوں مسلماناں دا تنزل اخیری درجے تے اپڑ گیا سی اوہناں دی دولت، پت تے حکومت دے نال علم، فضیلت تے کمالات وی رخصت ہو چکے سن رب سببیں دارالخلافے دلی وچ کجھ اجیہے اہل کمال کٹھے ہو گئے سن جنہاں دیاں محفلاں تے جلسے اکبری تے شاہجہانی سمے دیاں محفلاں تے جلسیاں دی یاد دواؤندے سن''—ایتھوں دے دینی علم، شعر، حکمت، طب، تاریخ تے نجوم نے چارے کوٹاں دھماں پائیاں ہویاں سن، تے ایہدے باوجود پئی اودھ تے حیدرآباد دیاں خود مختار ریاستاں وچ قدردانی دے بہتے موقعے حاصل سن ایس معاشرے وچ کجھ اجیہی کھچ تے دلکشی سی پئی ایتھوں دے اہل کمال کسے مل تے دلی نوں چھڈنا پسند نہیں کردے سن -

غالب جدوں دلی آئے تے اوہ نامشہور نہیں سن - جیہڑے خانوادے وچ اوہناں دا ویاہ ہویا سی اوہ آپ دلی دے چونویں تے عزت والے گھرانیاں چوں اِک سی - اونہاں دے سوہرے نواب الٰہی بخش معروف، فخرالدولہ نواب احمد بخش ریئس فیروز پور

جھروکہ دے بھرا سن تے خاندانی تعلقات سببیں اونہاں دا ملن جلن تے اٹھن بہن کسے تکلف دے بغیر معاشرے دے اعلیٰ توں اعلیٰ حلقیاں وچ سی ۔ اینہاں حلقیاں وچ ادبی تے علمی ذوق بڑا اچا سی تے دلی دی ٹکسالی اردو زبان دا رواج سی ۔ مثال دے طور تے غالب دے سوہرے نواب الہیٰ بخش خان آپ ذوق دے شاگرد سن تے شعر گوئی وچ زبان دی ستھرائی تے روزمرہ تے زور دیندے سن ۔ اوہناں دے دوست نواب حسام الدین حیدر خان جیہڑے غالب دے وڈے قدرداناں چوں سن میر محمد تقی میر تے مستحسن خلیق (میر آنیس دے والد) دے شاگرد سن ۔ ایہہ لوک اوہ سن جیہڑے معیاری تے اردو زبان دے فنکارانہ استعمال وچ بڑے ماہر سن ۔ دیوان غالب دا نسخۂ حمیدیہ جدھے وچ اوہناں دا مڈھلا کلام شامل اے اھدے وچ جھتے اجہے شعر نے جنہاں دی زبان فارسی وچ رنگی ہوئی اے تے بیان استعاریاں دی بجھارت اے اوتھے اوہ مشہور غزلاں وی نے جیہڑیاں بیان دی صفائی تے روانی وچ اردو دی معیاری شعری زبان دے انمول نمونے نے ۔ ایس گل نوں منن لئی کوئی شے رکاوٹ نہیں پئی ایہہ تبدیلی غالب دے آگرے توں دلی آؤن تے دلی دی سوسائٹی وچ اٹھن بہن دا نتیجہ سی ۔

غالب دا آگرے توں دلی آؤنا نہ صرف انج سی جیویں کوئی آدمی اِک سوڑی تے حد بند تھاں توں نکل کے بہتی کھلی فضا وچ چلاجائے سگوں ایس فضا دا پچھوکڑ وی مختلف سی — جے غالب آگرہ چھڈ کے دلی نہ آؤندے تے ایہہ گل منن والی اے پئی اوہ انمول مضموناں دی کھوج وچ اردو تے فارسی دے کڈھب رلے نال تیار

کیتیاں تشبیہاں تے استعاریاں دے گورکھدھندے وچ ای بھلے پھردے غالب دی جنیئیں دی بناوٹ وچ سدھار دا اک اجہا خودکار پرزہ موجود سی جیہڑا حیرتناک حد تک حساس سی ـــ غالب دے ایس سمے دے دوستاں وچ اک خاص طور تے دھیان دین والی شخصیت مولانا فضل حق خیر آبادی دی سی جیہڑے نہ صرف علم تے فضیلت وچ منے ہر منے تے پر سدھ سن سگوں اونہاں دا ادبی مذاق وی بڑا ستھرا تے نتھریا ہویاسی ـ غالب دے دل وچ مولانا فضل حق دا جیہڑا احترام سی اوس نوں ویکھدیا ہویاں ایہہ گل منی جا سکدی ای پئی غالب دے شاعرانہ مذاق دے سدھار تے ترقی وچ اونہاں دی صحبت دا وی بڑا حصہ سی .

غالب نوں جیہڑی دلچسپی بیدل نال سی ھن اوھدا جادو ٹٹ گیا سی تے اکبری سمے دے فارسی شاعراں نظیری، عرفی، تے ظہوری نال محبت ہور ودھ گئی سی ـــ فارسی دے پرانے استاد جیویں سعدی، حافظ، خسرو نوں چھڈ کے اونہاں شاعراں نال تعلق جوڑنا جیہڑے فارسی شاعری دی تاریخ وچ اہم موڑ دا پتہ دیندے نے غالب دی فطری افتاد تے مناسبت دی وجہ نال سی ـــ ایہہ شاعر جنہاں نوں فغانی سلسلے وچ ''سبک ہندی'' دے نمائندیاں وچ متھیا جاندا اے مضمون آفرینی، کنایہ تے استعارے دی جدت، کثرت تے زور کلام دے نال نال انسانی زندگی دے معاملیاں دی ترجمانی کرن لئی مشہور نے ـــ اونہاں تے اوس ذھنی تحریک دا وی اثر اے جدھے وچ ''منقولات'' توں بتھا ''معقولات'' تے زور دتا جاندا سی تے جیہڑی ایران وچ شروع ہوئی پر انہوں من بھاؤندا ماحول مغل ہندوستان وچ حاصل ہویا .

۱۸۲۵ء توں پہلاں غالب بہتیاں اردو غزلاں تے کدی کدی فارسی غزلاں لکھدے سن پر ھن اوھناں نے آپنی ساری توجہ فارسی غزلاں لکھن ول کر دتی تے کوئی ویہہ ورھیاں دی مدت تک اوھناں دا ایہو ای معمول ریہا۔ایہدا اِک سبب تے ایہہ اے پئی غالب لئی فارسی وی نیڑے تیڑے مادری بولی وانگوں سی۔ دوجا شاید ایہدا اِک سبب ہور ھووے۔ سارے مسلم معاشریاں وچ سبھ توں گھٹ قومی دشمنی تے سبھ توں بہتی آؤ بھگت تے عاجزی دیاں خصوصیتاں ھندی مسلم معاشرے وچ ریہاں نے۔ اساں ھمیشہ دوجے اسلامی ملکاں دے علم تے علمی کارنامیاں نوں عقیدت دیاں نظراں نال ویکھیا، فارسی نوں اردو توں ودھیک سمجھیا، ھوسکدا اے غالب نے سوچیا ھووے پئی آپنے سمے دے اردو شاعراں توں بازی لے جان دا اوھناں لئی اِک سوکھا طریقہ ایہو ای اے پئی اردو توں اگانہہ لنگھ کے فارسی وچ ''نقش ھائے رنگ رنگ'' پیدا کیتے جان۔ ایہہ گل یقینی اے پئی اوہ ھور نہیں تے اِک مدت تک ضرور آپنے فارسی کلام نوں ''باعث فخر'' تے اردو کلام نوں ''باعث ننگ'' سمجھدے رہے یا کہندے رہے۔ ایہہ وی ٹھیک اے پئی فارسی نوں اردو دے مقابلے تے اک کلاسیکی حیثیت حاصل سی تے ساھڈی آؤ بگھت تے عاجزی توں ساھنوں بڑا فائدہ پہنچیا۔ غالب دے معاملے وچ وی اوھناں دی ادبی شخصیت تے قلم دا اندازہ کرن لئی اوھناں دے فارسی کلام نوں نہ ویکھنا نہ صرف جہالت اے سگوں اک ظلم وی اے پر ایہہ وی حقیقت اے پئی اج دنیا وچ غالب دی شہرت اردو شاعر دی حیثیت نال اے۔ تے سچی گل وی ایہوا اے پئی اردو شاعری وچ اوہ مجتہد نے تے فارسی شاعری

وچ مقلدنے۔ ظاہر اے مجتہدانہ حیثیت اور مقلدانہ حیثیت وچ فرق ہیگا اے ۔

غالب جدوں دلی آئے تے اونہاں دی گذر تے کھان پین دا ذریعہ اوہ پینشن سی جیہڑی انگریزی سرکار نے اونہاں دے چاچا نصراللہ بیگ دے اک وارث ہون دی حیثیت نال اونہاں لئی فیروزپور جھروکہ دے رئیس دے ذمے کردتی سی ۔ ایہہ پینشن بہت گھٹ سی تے غالب دا رہن سہن بڑا رئیساں وانگوں سی۔ شاہ خرچی سگوں فضول خرچی اوس سمے امیری لئی ضروری سمجھی جاندی سی ۔ ایس کارن رئیس تے شرفاء عام طور تے قرضدار رہندے سن تے قرضہ دین والے ہندو شاہوکار تے مہاجن ہندے سن ۔ غالب آپنی آمدن دی تھوڑتے قرضہ دین والیاں دے تقاضیاں توں بڑے تنگ رہندے سن ۔ ایہہ گل صحیح ہووے یا جھوٹ پر اوہ ایہہ سمجھدے سن پئی فیروزپور جھروکہ دی ریاست توں اونہاں لئی جیہڑی پینشن حکمیہ متھی ہوئی اے اوہ پوری نہیں ملدی سگوں اوس توں گھٹ ای ملدی اے ۔ ایس معاملے دا تعلق انگریز سرکار نال سی جدھا صدر مقام اوس سمے کلکتہ سی ۔ ایہہ ویکھدیاں ہویاں غالب نے ارادہ کیتا پئی کلکتہ جاکے آپنا معاملہ اعلیٰ انگریز حاکماں دے کول پیش کرن۔ اونہاں دی کلکتہ جان دی درست تاریخ تے پتہ نہیں پر ایہہ گل یقینی کہی جاسکدی اے پئی اوہ سنہ ۱۸۲۷ء دے مڈھلے سمے دلی توں کلکتہ لئی چل پئے سن تے سنہ ۱۸۳۰ء تک کلکتے توں دلی پرت آئے سن ۔ راہ وچ اوہ لکھنؤ، کانپور، باندہ، بنارس، عظیم آباد آید شہراں وچ وی ٹھہرے سن ۔

لکھنؤ اوس سمے بڑی اچی گڈی اڈ ریہاسی ۔ انگریزاں دی شہہ

تے غازی الدین حیدر نواب وزیر اودھ نے آپنی بادشاہت دا اعلان کردتا سی ۔ غالب نے غازی الدین حیدر دی تعریف وچ فارسی زبان وچ اک قصیدہ لکھیا ۔ اونہاں دا خیال سی پئی ایس تعریف تے مدح دے صلے وچ جیہڑے روپئے ملن گے اونہاں نال کلکتے پہنچن دا سربندھ ہو جائے گا ۔ کلاسیکی شاعری وچ قصیدے دی صنف بادشاہت لئی اک مخصوص عقیدے دا اظہار اے ۔ ایس عقیدے دے انوں‌سار جیویں کل کائنات دا مرکز اللہ تعالیٰ دی ذات اے ، یا جیہڑی تھاں چن ستاریاں وچ سورج نوں حاصل اے یا فیر جیویں دین وچ نبی تے اماماں دا رتبہ اے انج ای ایس دنیا دا مرکز بادشاہ دی ذات اے جیہڑا دھرتی تے اللہ تعالیٰ دا پرچھاواں ایں ۔ ایس دھرتی دا انتظام بادشاہ تے امراء دے وجود نال چلدا اے ۔ دربار دی شان شوکت ایسے جاہ جلال نوں ظاہر کردی اے ۔ قصیدہ لکھن والے شاعر دا جتن ایہہ ہندا اے پئی اوہ ایس دربار دے مقابلے تے آپنے شبداں تے اکھراں دے ذریعے اک پرشکوہ عمارت بنائے ۔ بادشاہ ذات وی اے تے اک علامت وی ایس کارن اوہدی رزم بزم تے وریامی سخاوت اوہدے گھوڑے تے تلوار دے بیان وچ مبالغہ سرے توں ای ناممکن این ۔ غالب دیاں حقیقت پسند نظراں وچ بادشاہت دا ایہہ تصور نہیں سی ۔ ہاں ، ایناں اوہ جاندے سن پئی قصیدہ لکھن دے صلے وچ روپیہ مل سکدا اے ۔ ایہدے نال ای ایہہ پئی قصیدہ لکھن وچ آپنا کمال تے ہنر وکھایا جا سکدا اے ۔ ایس کارن اونہاں دے نیڑے قصیدہ لکھنا ” شیوۂ گدائی “ سی تے اوہ ” شیوۂ گدائی “ وچ ” نو آموز “ سن ۔ ایس قصیدے وچ وی واروار اونہاں مجبوریاں تے لاچاریاں ول اشارہ کیتا اے جنہاں سببیں اوہ قصیدہ لکھ رہے نے ۔

ایہدے وچ گدائی توں معافی وی منگی اے پئی جے میں گدائی لئی کریماں دی درگاہ وچ حاضر ہو یا آں تے شرمندگی کاہدی میں تے آپ کریماں دے قبیلے وچوں ہیگا آں۔ غالب نے انگریز حاکماں تے انگلستان دی ملکہ دی شان وچ وی قصیدے لکھے نے پر ایس کمال فن دے اظہار دا مقصد ایہہ اے پئی اجیہے کامل دی قدر دانی ہو وے تے اوہدی حاجت پوری کیتی جائے۔ حالی دے کہن موجب۔ ''مرزا دی ساری عمر قصیدے لکھن تے مدح کرن وچ گزری کیوں پئی ضرورت انسان کولوں سبھ کجھ کراؤندی اے''

ایس قصیدے نوں غازی الدین حیدر دے سامنے پیش کرن دی نوبت ای نہیں آئی سگوں نائب وزیر نال وی اونہاں دی ملاقات نہ ہو سکی۔ اوہدا سبب ایہہ سی پئی نائب وزیر جیہڑی نذر تے تعظیم چاہوندا سی اوہ غالب دے نیڑے ''خویشتن داری'' دے اصول دے خلاف سی۔ پرانے معاشرے وچ یا تے درویشاں نے شاعری کیتی اے یا رئیساں۔ یا اونہاں لوکاں جیہڑے گھٹو گھٹ کھاندے پیندے تے گھر دے سوکھے سن اونہاں شاعری نوں شغل جان کے اختیار کیتا تے یا فیر اوہ لوک سن جیہڑے صرف شاعر سن۔ شاعری ای اونہاں لئی زندگی گذارن دا ذریعہ سی۔ اینہاں لوکاں نوں بادشاہاں تے امیراں دی سرپرستی دی لوڑ سی۔ نائب وزیر غالب نوں ایس تیجے درجے دے شاعراں وچ رکھدے سن۔ غالب نوں دعویٰ ایہہ سی پئی اونہاں نال رئیساں جہا سلوک کیتا جائے۔ ایہہ رئیس تے شاعر دا جھیڑا غالب دی ساری حیاتی وچ موجود رہیا۔ غالب شاعر سن تے ایہہ دکھ دین والی حقیقت اے، پئی اونہاں کول ریاست دی شان، مرتبہ تے سامان نہیں سی پر اوہ چاہوندے ایہہ سن،

اونہاں نوں شاعر توں بتھا رئیس سمجھیا جائے ۔ سنہ ۱۸۴۷ء وچ بندی خانے دا دھبہ لگن مگروں اونہاں نوں سبھ توں بتھا ہرک ایس گل دا سی پئی ۔ ”میں ھن کسے ریاست وچ دخل نہیں دے سکدا پر ھاں ، پیر ، مداح ، یا استاد دی حیثیت نال جا سکدا آں “

اِنج جاپدا اے پئی غالب لکھنؤ دی رونق تے چہل پہل توں متاثر نہیں ہوئے سگوں آپنی ناکامی دے سببیں اونہاں نوں اوتھے بد انتظامی دا تجربہ ہویا ۔ ” چوں حال این دیار بدین رنگ ست آن خوشتر کہ سخن از خود نہ گویم “ ۔ اینان ضرور ہویا پئی ایس سفر دے سببین لکھنؤ دے کجھ پر سدھ تے سرکڈھویں لوکاں نال میل جول ہوگیا تے اونہاں نال خط پتر دا سلسلہ وی شروع ہو گیا اینہاں وچ لکھنؤ دے اِک مشہور شاعر شیخ امام بخش ناسخ وی سن دلی دے بعد اردو زبان تے شاعری دا دوجا وھڈا گڑھ لکھنؤ سی تے ناسخ اوھدے ” رکن اعظم “ سن ۔ اوس سمے زبان دے سدھار دا جیہڑا کم لکھنؤ وچ ہو رہیاسی تے غزل جیہڑی اوتھے نویاں لیہاں تے چل رہی سی غالب نوں اونہوں نیڑیوں ویکھن تے سمجھن دا موقع ملیا ۔

غالب دے سبھا وچ اِک پاسے ” آزادگی “ تے ” آزادہ روی “ دے اچے تقاضے سن تے دوجے پاسے وضعداری دیاں پابندیاں ، مالی مجبوریاں ، گھروکی زندگی دیاں ذمے داریاں سن جنہاں نال سوچ سمجھ تے ھس رس کے ڈنگ لنگھاؤنا ضروری سی ۔ غالب دے گھروکی حالات نوں سمجھن دا راز ایسے کشمکش وچ اے ۔ اوہ سیاحت تے سیل سپاٹے نوں پسندوی کردے نے پر مسافرت وچ مصیبتاں تے دکھ وی ھندے نے ۔ ھر من بھاؤنی شے جیہڑی نظراں چوں گذردی اے اوہ

دل نوں آپنے ول وی کھچدی اے ۔ بنارس ”بہشت خرم“ تے ”فردوس معمور“ اے ۔ ہندوستان دا کعبہ اے جتھوں دے بت سر توں لے کے پیراں تک اللہ دا نور نے ۔ بنارس اِک مست معشوق اے جیہڑا پھل توڑن وچ رجھیا ہویا اے ۔ پر دلی دی یاد فیروی دل توں دور نہئیں ہندی ۔ دلی جان تے سارا جہان تن ایں ۔ دلی دے یار یاد آؤندے نے ۔ آپنے گھر والے یاد آؤندے نے جیہڑے پچھے مایوسی تے بے کسی دی حالت وچ آپنیاں ساریاں آساں امیداں ایس سفر تے سفر دے نتیجے تے لائی بیٹھے نے ۔ ایسے کارن غالب بنارس توں آپنا پلا چھڑا کے آپنی منزل کلکتہ ول ٹرپیندے نے ۔

کلکتہ اِک نویں دنیا ایں ۔ اٹھویں ”اقلیم“ ایں جتھے ہر ملک تے ہر ہنر دا آدمی موجود اے ۔ جتھوں دے ہنراں لئی موت دے علاج دے علاوہ ہر گل سوکھی اے تے جتھوں دے بازاراں وچ مل دے سوا ہر شے سستی اے ۔ جے عیالداری دا طوق گل وچ نہ ہندا تے غالب ایتھوں ایں دے ہوکے رہ جاندے ۔ اوتھوں دی تازگی تے رونق، اوتھوں دیاں ہریالیاں اوتھوں دیاں من موہنیاں، نازنیناں، اوتھوں دے پھل تے شراباں غالب نوں اک سمے تک رہ رہ کے یاد آوندیاں رہیاں ۔ ایتھے ای اونہاں نے نویاں ترقیاں تے انکشافات دے کرشمے ، ریل ، ڈاک تار، تے جہاز آید آپنیاں اکھاں نال ویکھے ، دلی تے لکھنؤ دیاں اجڑدیاں ہویاں تہذیباں دے بعد نویں ابھر دے ہوئے قانون نوں آپنی پوری شان شوکت نال ویکھیا ۔ جدھے سامنے پرانے قانون تے ہنر ہور وی بے ملے نظر آون لگ پئے ۔ تاریخ دے ایس ”پر آشوب عبوری دور“ وچ غالب نوں حالات دا اونہاں لوکاں نالوں بہتا شعور سی جنہاں سنہ ۱۸۵۷ء وچ انگریزاں ناں ٹاکرا لیاسی ۔ اوہ جاندے

سن پئی ایہہ موجودہ سمے دیاں دو طاقتاں دا مقابلہ نہیئں سگوں موجودہ سمے دے میدان وچ گذرے ہوئے تے آؤن والے سمے دا ٹاکرا اے ۔ پینشن دے سلسلے وچ غالب نوں آس ہوئی پر فیر ٹٹ گئی ۔ فیر اڈیک لمی ہوئی تے معاملہ کلکتے توں دلی بھیج دتا گیا۔ غالب دلی آئے، آپنے ولوں جتن کردے رہے پر اخیر مایوسی ہوئی ۔ انگلستان اپیل گھلی پر کجھ نتیجہ نہ نکلیا، پینشن اوہو باٹھ روپئے اٹھ آنے برقرار رہی ۔ بس ایہہ ہویا پئی ریاست فیروز پور جھروکہ دی ضبطی دے بعد ایس پینشن دی ادائیگی دلی دی کلکٹری توں ہون لگ پئی ۔ غالب دے خیال وچ ۔ ”ایس سمے وچ ہر شے توں ڈردے رہنا ایس بہتری اے۔ ایہہ لندن دے معشوق دل تے رکھدے نے پر لوہے دا ۔ اینہاں تے انصاف دی آس لاونا اِنج ای اے جیویں پتھر نال سر مارنا“ ۔

اوس سمے کلکتے وچ انگریزی اثر دے ماتحت راجہ رام موہن رائے دی پردھاندگی وچ بنگالی ہندواں دی اِک تحریک چل رہی سی جدھا مقصد ایہہ سی پئی ”فکر و ادب“ نوں فیرتوں زندہ تے اوھدا سدھار کیتا جائے ۔ ظاہر اے پئی غالب نوں ایس تحریک نال کوئی واسطہ نہیں سی ہوسکدا ۔ اوتھے ای گورنر جنرل لارڈوارن ہیٹنگز نے فورٹ ولیم کالج قائم کیتا سی جدھے اِک پاسے نویں ہندی دی نیہنہ رکھی جا رہی سی تے دوجے پاسے آسان اردو نثر وچ کتاباں ترجمہ ہو رہیاں سن تے لکھیاں وی جا رہیاں سن ۔ اردو نثر دی ترقی وچ فورٹ ولیم کالج دا جیہڑا حصہ اے اوہ سبھ لوک جاندے نے ۔ غالب وی ایس تحریک توں اثر قبولیا ۔ اونہاں دے فارسی خطاں دا جدوں اردو خطاں نال مقابلہ کیتا جاندا اے تے بڑا فرق

نظر آوندا اے - اونہاں دے فارسی خط جہیڑے اوس سمے دے پرسدھ نے چونویں لوکاں دے ناں نے اِک انمول خزانہ این - صرف اینی ای گل نہیئں پئی غالب دی شخصیت، اوھدے تعلقات تے اوھدے چوگردے نوں سمجھن لئی اونہاں دے فارسی خطاں دا مطالعہ ضروری اے سگوں اینہاں خطاں دی زبان وی ایرانی محاورے دا اِک چنگا نمونہ این - اونہاں نے ہندی زبان والیاں فارسی نویساں دے تصرفات توں آپنی عربی ملی ہوئی زبان نوں پاک رکھیا اے سگوں بعد وچ تے عربی لفظاں نوں وی جتھوں تک ممکن ہوسکیا ترک کرن دا جتن کیتا اے - خطاں وچ رسمی تکلفات جنہاں نوں "ادبیت" دی جان سمجھیا جاندا سی ایس حد تک موجود نے پئی مطلب اونہاں تھلے دبیا ہویا اے - ایہدے برخلاف اردو خطاں وچ جیہڑی روانی تے سلاست، جیہڑی براہ راست مکالمے دی بے ساختگی، جیہڑی شوخی تے ظرافت دے نال سنجیدگی تے حفظ مراتب، جیہڑی سادگی تے پرکاری اے اوس نے اینہاں خطاں نوں اک اجہا شاہکار بنادتا اے جدھیاں بڑیاں نقلاں ماریاں گیاں پر ایہہ آپنی جگہ بے نظیر رہیاے ایہدا اردو نثر دی درجہ بدرجہ ترقی وچ بڑا وڈا حصہ اے - فیر ایہہ ویکھدیاں ہویاں پئی غالب نے کلکتے توں پرت کے اردو وچ خط لکھنے شروع کیتے نے، ایہہ گل منن والی اے پئی ایس روانی سلاست تے برجستگی وچ اوس اثر دا نتیجہ وی شامل اے جیہڑا غالب دے ذہن رسا نے اردو نثر دی فورٹ ولیم والی فضا چوں حاصل کیتا سی -

ایسے فورٹ ولیم کالج وچ مشرقی علوم دی تدوین دا کم وی ہو رہیا سی تے بہت سارے عالم فاضل ایتھے کٹھے ہوئے سن - ایس

سلسلے وچ اوتھے ہر مہینے اِک فارسی مشاعرہ وی ہندا سی ۔ ایہہ غالب دا میدان سی پر میدان وچ آوندیاں ایں مقابلہ تے قلمی جگھڑا شروع ہو گیا ۔ فارسی زبان صدیاں تک ہندی مسلم معاشرے دی ادبی علمی ، مجلسی ، تے خط پتر دی زبان رہی پر سند اہل زبان ای دی منی جاندی سی ۔ لین دین دی زبان ہندوی یعنی اردو سی تے ایہدا دائرہ وھڈے توں وھڈا ہندا جا ریہاسی فیر ایہہ گل وی اے پئی جدوں کوئی زبان روزمرہ ورتن وچ نہ آئے تے اوھدیاں جڑھاں اوس سر زمین وچ قائم نہیئں رھندیاں ۔ ایسے کارن فارسی زبان تے ادب نے ایتھے آزادی نال ترقی نہیں کیتی ۔ زبان سند دے سہارے چلدی رھی ۔ سند بھاویں مناسب حداں وچ زبان دے معیار نوں قائم رکھن دی ضامن اے پر جدوں بہتا ایس تے بھروسہ کرلینا زبان دی ترقی وچ رکاوٹ پاؤندا اے تے اوھدے وچ بناوٹی سبھا تے ’’آورد‘‘ پیدا کر دیند اے ۔ جدوں ایران توں تعلقات گھٹ ہوئے تے ایتھوں دے لغت لکھن والے تے شاعر جنہاں وچ کجھ ہندو یا نومسلم وی سن سند دے طور تے پیش ہون لگ پئے ۔ غالب وی فارسی زبان دی حد تک پیروی دے حلقے چوں باہر نہیئں سن پر اونہاں نوں دعویٰ ایہہ سی پئی مینوں فارسی زبان وچ گنیاں جائے ۔ تے اہل زبان دے سوا ہور کوئی سند اونہاں دے نیڑے معتبر نہیں سی ۔ دلی دی فضا ایس معاملے وچ فیروی کلکتے توں کھلی ڈھلی سی ۔ دلی نے غالب نوں بیدل دے جادو چوں کڈھ کے فارسی شاعری دے راہ تے پا دتا پر ’’زبان آوران کلکتہ‘‘ ہندوستان دے فارسی شاعراں دی پیروی تے لفظی بحثاں وچ پھسے ہوئے سن ۔ غالب نے مشاعرے وچ اِک فارسی غزل پڑھی جدھے وچ ورتی گئی اِک ترکیب تے اعتراض ہویا تے سند

هندی جم پل فارسی شاعر قتیل دے رسالے وچوں دی گئی۔ غالب جیہڑے اینہاں فارسی عالماں دے مقابلے وچ علموں گھٹ پر عقلوں اگےسن، اونہاں نوں حقارت نال ویکھدے سن۔ جدوں گل بہتی ودھ گئی تے اونہاں اک فارسی مثنوی لکھی جدھے وچ معافی، نندیا تے طنز وی سی پر دل ایس معذرت دے بعد وی صاف نہ ہویا۔ چوکھے چر پچھوں جدوں غدر سمے غالب اکلاپے تے اک گُٹھے بیٹھے زندگی گزار رہے سن فیر اک وار ہندوستان وچ پیدا ہون والیاں لغت نویساں نال اڈا لاؤن دا جذبہ ابھریا۔ ”برہان قاطع“ فارسی لغت دی اک مشہور کتاب اے جیہڑی حالی تک ایران وچ ورتی جاندی اے ایس کتاب دے مولف محمد حسین انج تے تبریزی مشہور نے پر اوہ ہندوستان وچ پیدا ہوئے سن تے ساری زندگی دکھن وچ رہے ایس کارن غالب اونہاں نوں ”دکنی“ ای کہندے نے۔ سنہ ١٨٦٠ء وچ غالب نے اک رسالہ مرتب کیتا جدھے وچ ”برہان قاطع“ دیاں غلطیاں دسیاں گیاں سن تے جدھا ناں اونہاں نے ”قاطع برہان“ رکھیاسی۔ ایہہ رسالہ سنہ ١٨٦٦ء وچ چھپیاسی۔ ایس دے چھپن تے مخالفت دا اک طوفان اٹھ کھلوتا۔ ایہدی مخالفت وچ لکھیاں جان والیاں لکھتاں وچ سبھ توں اہم کتاب ”موید برہان“ سی جیہڑی جہانگیر نگر (ڈھاکہ) دے اک مشہور فارسی عالم آغا احمد علی نے لکھی سی۔ ایس چومکھی دا جواب غالب ای دیندے سن یا دوجے کولوں دواؤندے سن۔ ایہہ گل وی آپنی تھاں تے سچ اے پئی بھاویں غالب نے اینہاں رسالیاں وچ علم تے کھوج نال کم لیا اے تے لغت لکھن دے کجھ اصول وی بنائے نے پر جیہڑے ڈھنگ نال ایہہ بحث ہوئی تے جیویں علمی بحث وچ جذبات تے ذاتیات نوں گڈمڈ کیتا گیا اوہ مخالفاں

تے موافقاں کسے لئی وی فخر کرن کارن نہیئں ۔ شاید اوس سمے بحثاں تے مناظریاں دا ایہو ای رنگ سی ۔

غالب دی آپنے آپ نوں پچھان لین دی اک منزل ایہہ وی سی پئی اوہ آپنے آپ نوں اک اجہا پردیسی سمجھدے سن جدھے کول کہن لئی بہت ساریاں گلاں ہون پر بستی وچ اوہدی گل سمجھن والا کوئی نہ ہووے ۔ ایس سفر وچ اونہاں نے دنیا ویکھی ۔ پرانی دنیا وی تے نویں دنیا وی ۔ اونہاں دا ذہنی افق کھلا ڈھلا تے ہور وسیع ہو گیا ۔ بہت سارے پڑھے لکھے تے آچے لوکاں نال ملاقاتاں ہویاں پر اوپرا ہون دا احساس ہور وی ڈوہنگا ہو گیا ۔ ایہو ای اوپرا ہون دا احساس پئی آپنے آپ نوں آپنی دنیا توں الگ کر کے دنیا نوں ویکھنا "دید و دانش" دی پہلی شرط اے تے "دید و دانش" دی غالب دے کلام وچ اوہ تھاں ایں جیہڑی پرانے شاعراں دے کلام وچ صوفی مت دی سی ۔

غالب کلکتے توں دلی آئے تے مالی حالت ہور وی خراب ہو چکی سی ۔ پینشن دا جھگڑا ۱۸۲۶ء توں شروع ہویا تے ۱۸۴۴ء تک چلا ریہا ۔ اک آس تے انگریز حاکماں دی شان وچ قصیدے لکھدے رہے پر اخیر ایس ساری کشمکش دا نتیجہ مایوسی نکلیا ۔ فیروی اونہاں دا ایہہ خیال سی پئی شاید جیویں پرانے بادشاہ علم تے ہنر والیاں دی سر پرستی کردے سن انج ای انگریز سرکار وی قدر دانی دے طور تے اونہاں نوں کوئی صلہ یا اعزاز بخشدے گی پر ایہہ سمے دا نواں دور سی تے ایہدے طور طریقے ای مختلف سن ۔ فضول خرچی ایثار تے کرم دا تقاضہ ہون دے نال نال رئیسی شان دا لازمہ سی ۔ فیر ایہدے نال شراب پین دی عادت جیہڑی نو عمری وچ پے گئی سی ۔ نتیجہ ایہہ ہویا پئی قرضے دا بھار ودھدا گیا ۔ جنہاں دا قرضہ دینا سی اوہ

ڈگری حاصل کرلیندے تے آپ گھر وچ بہہ جاندے سن - اوس سمے دا دستور ایہہ سی پئی شرفاء نوں قرضے دی ڈگری دے سلسلے وچ گھر دے اندر نہیں ، باہر ای گرفتار کیتا جاسکدا سی ۔ غالب لئی ایہدے وچ بھلائی سی پئی گھر وچ بہہ رہن - شعر گوئی جیہڑی بالپن دی کھیڈ وانگوں شروع ہوئی سی ہن زندگی دا اکلا شغل بن گئی سی - اوس سمے اردو اور فارسی مشاعریاں دا رواج بڑے زوراں تے سے سی - غالب نے اوس سمے بارے آپنے اک فارسی قطعے وچ لکھیا اے پئی ہند وچ کیہو کیہو جہے "خوش نفس سخنور" نے جنہاں دے ساہواں دے نال ہوا وی مشک والی ہوگئی اے ۔ تے فیر مومن ، نیر ، صہبائی ، علوی ، حسرتی ، اشرف ، آزردہ دا ناں لیا اے - ایسے سمے غالب دے خاص طور تے نواب مصطفیٰ خاں جہانگیر آباد دے رئیس نال خلوص تے محبت بھرے تعلقات ہوگئے سن جیہڑے اردو وچ شیفتہ تے فارسی وچ حسرتی تخلص کردے سن - ایہہ مجازی عشق دے نال نال زہد تقویٰ ، درویشی ، علم تے فضل دے علاوہ بڑے مہذب سن تے معیاری ادبی ذوق رکھدے سن - غالب کدی کدی مشاعریاں وچ شامل ہندے سن تے فارسی شاعری دے علاوہ ہن فیر اردو غزلاں ول دھیان کر رہے سن - ایہہ زمانہ اونہاں دی شاعری دے شباب دا زمانہ سی ۔

۱۸۴۷ء وچ غالب دی زندگی وچ اک اجہا حادثہ پیش آیا جنہے اونہاں دی ریاست دا اوہ بھرم جدھے وچ اوہ ہن تک سن اکا ای مکا دتا - شہر دے کوتوال نے جوئے بازی دے جرم وچ اونہاں نوں گھر چوں پھڑلیا تے عدالت نے چھیاں مہینیاں دی سزا دا حکم سنا دتا - ایس سلسلے وچ نہ تے اونہاں دی ذاتی عزت کم آئی تے

نہ لال قلعے دے بادشاہ دی سفارش نے اونہاں نوں ایس ذلتوں بچایا۔ ایس مصیبت سمے آپنے بگانے ہو گئے تے دوستاں یاراں نے مونہہ موڑلیا۔ اِک نواب مصطفیٰ خان شیفتہ نے آپنی شرافت دا ثبوت دتا اونہاں ایس موقعے تے دردی بن کے غمخواری تے یاری دا حق ادا کر دتا غالب ایہدے تن مہینیاں مگروں بدنامی دا داغ تے چشم بینالے کے انگریز دی قید تے کشمکش دے دھوکے چوں نالو نال آزاد ہوئے۔

زمانے دے حادثے

قیدوں رہائی ہون دے بعد غالب دی زندگی دے باہرلے واقعات مختصر طور تے بیان کیتے جاندے نے ۔ قید توں چھٹکارا پاؤن توں کجھ چر پچھوں دوستاں یاراں دی کوشش نال اوہ شاہی دربار وچ باریاب ہو گئے ۔ اوہ ایس توں پہلوں وی بہت سارے موقعیاں تے قصیدے پیش کر چکے سن تے دربار چوں خلعت وی حاصل ہو چکیا سی ۔ پر حالی تک اوہناں دا دربار نال باقاعدہ تعلق قائم نہیں ہویا سی ، بھاویں غالب نے آپنیاں قصیدیاں وچ ایس گل دی تمنا ضرور کیتی سی ۔ ہو سکدا اے ایہدا سبب ایہہ ہووے پئی غالب نوں آپنی پنیشن وچ واھدے دی پکی آمید سی ایس کارن اوہناں نے قلعے دی نوکری بہتی ضروری نہ سمجھی ہووے ۔ ایہہ وی ہو سکدا اے پئی انگریز سرکار دے پنیشن خوار ہون دی حیثیت نال درباریاں دے نیڑے اوہناں دی وفاداری شکوں خالی نہ ہووے ۔ ایہہ سچ اے پئی غالب نوں بادشاہ نال کدی وی اوہ خلوص تے عقیدت پیدا نہیں ہوئی جیہڑی شیخ ابراھیم ذوق نوں

سی ۔ نہ اوہناں دیاں نظراں وچ بادشاہ دا اوہ رتبہ سی جیہڑا ذوق دیاں نظراں وچ سی ۔ ذوق لئی بادشاہ نال وفاداری عقیدے دا اک حصہ سی ۔ اوہ نماز پچھوں آپنیاں دعاواں دے ویلے وی اوہنوں یاد رکھدے سن ۔ غالب دا بادشاہ نال تعلق صرف ضرورت لئی سی تے اوہ ایس رسمی ادب آداب وچ شوخی تے تفریح دا رلا وی جائز سمجھدے سن ۔ ایہہ وی ہوسکدا اے پئی اوہناں دے دربار وچ باریاب نہ ہون دا سبب درباری سازشاں ہون یا فیر ایہہ سبب ہووے پئی بادشاہ دے استاد شیخ محمد ابراہیم ذوق سن جیہڑے اردو غزل تے قصیدے دے منے پرمنے استاد سن تے غالب نوں دھیان وچ نہیں لیہاؤندے سن ۔ انج وی ذوق کسے آچے خانوادے نال تعلق نہیں رکھدے سن ۔ اوہناں قصیدیاں وچ وی جیہڑے غالب نے بادشاہ دے سامنے پیش کیتے ذوق تے نہ صرف ہمعصراں وانگوں چوھل سگوں کھلے کھلے اعتراض موجود نے ۔ ہوسکدا اے غالب دربار وچ ذوق توں نکے درجے دی نوکری قبول کرن نوں شرم دی گل خیال کردے ہون پر ہن حالات بدل چکے سن ۔ ہن اوہناں نے ایسے دربار وچ فارسی زبان وچ تیموری بادشاہاں دی تاریخ لکھن دی نوکری چھی سو روپئے سال تنخواہ تے ''نزول آیۂ رحمت'' سمجھ کے کر لئی سی ۔ دولت تے طاقت دے زوال دے نال نال خطاباں دی شان ودھدی جاندی اے ۔ انج نے سال دے چھی ای سو روپئے مقرر سن پر خطاب ''نجم الدولہ دبیرالملک نظام جنگ'' حاصل سی ۔ ۱۸۵۴ء وچ ذوق دے مرن بعد بادشاہ آپنا کلام وی غالب نوں وکھاؤندے سن تے ایہہ سلسلہ ۱۸۵۷ء دے ہلڑ تک برابر جاری رہیا ۔

انگریز سرکار ہولی ہولی دلی دربار نوں ختم کر رہی سی ۔ ایہہ وی گل پکی ہوگئی سی پئی بہادر شاہ دی ذات دے نال ای تیموری بادشاہاں دی لڑی وی مکا دتی جائے گی ۔ شعر شاعری تے علم دی سر پرستی وی اک رسم وانگوں جتھوں تک ہو سکدا سی پوری کیتی جا رہی سی، فیر ایہہ وضعداری کدوں تک چل سکدی سی ۔ سگوں دیسی حکومتاں جیہڑیاں قائم ہو رہیاں سن اوہ ایہہ ادبی خدمت پوری کر رہیاں سن - ۱۸۵۷ء دے ہلڑ پچھوں تے دلی دے مسلم معاشرے دی بساط ای اُلٹ گئی۔ کوئی اک دیسی ریاست اجہی نہیں رہی سی جتھے دلی دے اہل کمال پناہ لین لئی نہ پہنچے ہون ۔ غالب نے دلی تے نہ چھڈی پر اوہناں درباراں نال تعلق قائم رکھیا خاص طور تے رامپور دربار نال - جے ایہہ سہارا وی نہ ہندا تے فیر خبرے اوہناں دا کیہہ حال ہندا ۱۸۵۴ء وچ اودھ دے والی واجد علی شاہ نے مدح سرائی دے سلسلے وچ غالب دے پنج سو روپئے سال دے مقرر کر دتے سن پر دو ورھیاں مگروں اودھ دی سلطنت چلدی بنی ۱۸۵۷ء دے مڈھلے سمے مولوی فضل حق خیر آبادی دے وسیلے نال غالب دا تعلق رامپور دے دربار نال ہو گیا فیر ۱۸۵۹ء توں تے اک مناسب رقم اوہناں نوں استادی دے حق دے طور تے ہر مہینے گھلی جان لگ پئی ۔ مدد دا ایہہ سلسلہ اوہناں دی ساری حیاتی تک جاری رہیا ۔ ریاست رامپور دے والی نواب یوسف علی خان ناظم غالب دے دلوں قدر دان سن تے اوہناں دے تعلقات مربیاں وانگوں نہیں سگوں دوستاں وانگوں سن۔ اوہناں دے جانشین نواب کلب علی خان نے وی کجھ کدورتاں دے باوجود ایس تعلق نوں نبھایا، ایسے سلسلے وچ غالب دو وار رامپور وی گئے ۔ انج اوہ اکثر ریاستاں

دے والیاں تے امراء دے کول آپنے لکھے ہوئے قصیدے یا قطعے گھلدے رہندے سن تے صلے دے طور تے اوہناں نوں کجھ مل جاندا سی ۔ کجھ دوست وی ہدیہ دے طور تے پیش کردے رہندے سن ۔ ۱۸۵۷ء دے ہلڑ وچ اوہناں دی پنشن وی بند ہو گئی سی پر ۱۸۶۰ء وچکار لے سمے پنشن بقایا جات دے نال فیر جاری ہو گئی ۔ انج غالب دی زندگی دے اخیری دس ورھیاں وچ اوہناں دی آمدن دی گھٹھو گھٹ مستقل سبیل پیدا ہو گئی سی تے جدوں اوہناں دا انتقال ہویا اودں اوہناں تے صرف اٹھ سو روپئے قرضہ سی ۔

سنہ ۱۸۵۷ء وچ اتری ہند وچ اوہ ہلڑ ہو یا جنہوں انگریزاں سمے غدر کیہا جاندا سی پر اوہدے بعد توں آزادی دی جنگ دے ناں توں یاد کیتا جاندا اے ۔ بادشاہ دلی وچ رہندا سی ایس کارن ایس ہلڑ دا وڈا گڑھ دلی سی ۔ ایس ہلڑ بارے غالب دے تاثرات اونہاں دے اِک فارسی رسالے ''دستنبو'' وچ نے جیہڑا اونہاں ایسے سمے لکھیا سی، ایہدے علاوہ اونہاں دے خطاں وچ وی ایہہ تاثرات موجود نے ۔ مختصر طور تے اسیں غالب دے تاثرات بارے ہیٹھ دتے گئے نتیجے کڈھ سکدے آں ۔

(۱) غالب انگریزی قانون نوں انتظام تے انصاف دے اعتبار نال چنگا سمجھدے سن ۔ اونہاں دیاں سچائی تک پہنچن والیاں نظراں توں ایہہ گل وی لکی ہوئی نہیں سی پئی انگریزاں دی طاقت دے سامنے دیسی حکومتاں بے جان نے تے لشکری بے قابو ہلڑ کرن والے تے فساد فتنہ اٹھاون لئی تیار بیٹھے ہوئے نے ۔ بادشاہ سپاہیاں دے ہتھ وچ قیدی بنیا ہویا اے اوہدے چند دناں دے چھوٹے اقتدار دی

اونہاں نوں نہ آس اے تے نہ اوھدے قائم رہن دی امید اے۔ اونہاں دی نظر وچ ایہہ سارا ھلڑ ''رستخیز بے جا'' اے۔

(۲) ایس ھلڑ دے سیاسی پہلوآں نوں چھڈکے جیہڑیاں انسان دشمن کاروائیاں دوآں پاسیوں ہویاں اوھناں دا غالب نوں بڑا دکھ سی جے اک بنے اونہاں دیسی سپاھیاں دے دلی تے ھلے دے بعد انگریز عورتاں تے بچیاں دے بے دردی نال قتل ہون تے ھنجھو کیرے نے تے دوجے بنے چار دن تے چار مہیناں مگروں انگریزاں ھتھوں دلی فتح ہون دے بعد اونہاں دلی دی جان کندلی دا مرثیہ وی لکھیا اے سگوں ''دستنبو'' دے بہتے حصیاں تے خطاں وچ سارا اوس مار کٹائی، افراتفری، شہر خالی ہون تے لٹ مار، کورٹ مارشل تے سزاواں، دلی دی ویرانی تے بازاراں، مکاناں، بستیاں، تے قلعے دیاں اکثر عمارتاں دا ڈھینا، گل کیہہ پئی اوس تباھی تے بربادی دا قصہ اے جیہڑی انگریزاں ھتھوں دلی تے آئی تے خصوصیت نال مسلماناں نوں بھگتنی پئی۔ ایس ھلڑ بارے غالب دی وھڈی خصوصیت سیاسی جانبداری نہیں سگوں منکھ پیار اے۔

(۳) غالب نوں ایس گل دا وی بڑا دکھ سی پئی ایس ھلڑ وچ امیراں رئیساں تے شریفاں دی دنیا جدھا اک فرد آپ غالب وی سن برباد ہوگئی۔ اودھر دیسی لشکریاں دی لٹ مار وچ جگمگاوندے گھراں دے دیوے بجھ گئے۔ اوہ لوک جنہاں دیاں محفلاں وچ رات نوں پھلاں دی اگ دے دیوے بلدے سن ھن آپنے ھنیرے گھراں وچ ناکامی دے داغ نال بلن لگ پئے سن۔ تے ایدھر دلی دی فتح دے بعد کوئی مسلمان شریف گھر اجہا نہیں ریہا سی جدھے تے مصیبت نہ

پئی ہووے ۔ اینہاں لوکاں وچ بہتے مرزا غالب دے دوست سن ۔
کل کیہہ پئی غالب دی دنیا ای ہل گئی سی ۔

(۴) دستنبو وچ بہتا اوہناں حالات دا ذکر اے جیہڑے غالب نوں پیش آئے ۔ دلی دی فتح پچھوں مسلمان لک کے بیٹھ رہے یا نہس گئے یا فیر مارے گئے ۔ جیہڑی گلی وچ غالب ہوریں رہندے سن اوہدے وچ دس بارہ مکان سن ۔ گلی دا بوہا بند کر دتا گیا ، گھراں دے بوہے وی بند کردتے تے غالب آپنے خاندان نوں جدھے وچ غالب دی بیوی دے دو بھنیویں وی سن جنہاں دا پیو جوانی وچ ای غالب نوں جدائی دا داغ دے گیا سی لے کے گھر وچ بہہ گئے ۔ سودا سلف ، نائی ، دھوبی ، ماشکی ، چوھڑا ، سبھ بند ہو گئے ایتھوں تک پئی پانی وی مک گیا ۔ جدوں مینہہ پیندا تے اوہ پانی کھٹا کرلیندے ۔ ایسے گلی وچ دلی دے اک مشہور شریف خاندان دے رئیس حکیم محمود خان رہندے سن جیہڑے پٹیالہ سرکار دے حکیم سن ۔ ایہو سبب سی پئی ہٹیالے دے مہاراجہ نے جیہڑے انگریزاں دے بڑے طرفدار سن حکیماں دی گلی دی حفاظت لئی سپاھیاں دا پہرہ لا دتا سی جدھے کارن غالب انگریزی لشکر توں بچے رہے ۔ ایہدے باوجود غالب نوں آپنی صفائی پیش کرن لئی اک انگریز کرنل دے روبرو پیش ہونا پیا ۔ غالب دے بھرا مرزا یوسف تیہاں ورھیاں توں پاگل سن تے آپنے خانوادے نال اک وکھرے مکان وچ رہندے سن ۔ ایس مصیبت سمے اوہناں دے بیوی بچے اوہناں نوں چھڈ کے نہس گئے تے صرف دو نوکر رہ گئے ۔ ایہنی دنیں مرزا یوسف بیمار ہوئے تے اللہ نوں پیارے ہو گئے ۔ آھنڈ گواھنڈ والیاں نے بڑی مشکل نال اوہناں نوں

گھر دیاں چادراں وچ کفنایا تے محلے دی مسیت وچ دفن کر دتا جدوں ایہہ ہلڑ مکیا تے غالب کول کھان پین لئی کجھ وی نہیں بچیا سی - پنیشن بند سی، گھر دا اسباب تے کپڑے ویچ ویچ کے ڈھڈ بھردے رہے سن جدوں ہندوواں دی آبادی دا حکم ہوگیا تے غالب دے ہندو دوستاں یاراں نے اوہناں نال چنگا سلوک کیتا چوکھے چر تک مستقبل اکا ای ھنیرا ریہا - پنیشن دی بحالی لئی بھج دوڑ شروع ہوئی، اخیر ۱۸۶۰ء وچ پنیشن بحال ہوئی تے ۱۸۶۲ء وچ بڑیاں جتناں بعد خلعت تے دربار وی بحال ہو گیا -

(۵) ایس سارے ہلڑ دے سمے غالب دے رویے وچ اک عجیب توازن تے وقار ظاہر ہندا اے - چارے پاسے حشر دا سماں سی پر غالب بغیر کسے ڈر تے بد حواسی دے، ہر حادثے دا مقابلہ کرن لئی تیار اپنے گھر وچ بیٹھے رہے - نہ دیسی لشکر دے قبضے تے اقتدار دے سمے قلعے وچ گئے، نہ دلی دی فتح پچھوں گھر چھڈ کے نسے تے نہ انگریز حاکماں نوں جا کے ملے - گل کیہہ پئی دلی دی بربادی، دوستاں دی تباھی، تے آپنیاں مصیبتاں دا تماشہ ویکھدے رہے - انسانی درد رکھن والا دل خون ہندا ریہا پر خودداری تے ''خوشیتن داری'' وچ فرق نہ آیا سگوں آپنے آپ تے ھسدے رہے - جدوں پھڑے گئے تے انگریز کرنل دے روبرو پیش ہوئے اوس ویلے وی ظرافت نے ساتھ نہ چھڈیا - ایہہ وی اک دوجے دی رضا تے راضی ہون والی منزل سی جتھے اوہ روحانی تربیت دے ذریعے نہ سہی، ذہنی تربیت دے ذریعے حیاتی دے بہت سارے دکھ دین والے تجربیاں چوں نکل کے پہنچے سن - ہلڑ ہون سمے تک اوہناں دی ذہنی تربیت پختہ ہو گئی سی - ایسے کارن

ایس ھلڑ دے سر چکن تے اوھناں نوں نہ حیرانی ھوئی تے نہ ایہہ اوھناں دی حیاتی وچ کوئی موڑ ثابت ھویا سگوں انج جاپدا اے جیویں اوہ ھر مصیبت لئی پہلوں ایں تیار بیٹھے سن - بھاویں اوہ "مرگ ناگہانی" ای کیوں نہ ھووے -

غدر دے بعد زندگی دے اخیری دس یاراں ورھیاں وچ غالب لگاتار بیماریاں دا شکار رھے - خطاں وچ کتے قولنج دی درد دا ذکر اے، فیر ھتھ تے پھوڑے نکل آئے تے ایہہ پھوڑے سارے جسم تے پھیل گئے - پیر تے ورم آگیا - ذیابیطس' فساد خون تے احتراق دیاں بیماریاں لگ گیاں - عمر دے نال نال کمزوری تے کمزوری دے نال نال دکھ ودھدے گئے - خوراک بڑی گھٹ ھوگئی سی تے کناں توں آچا سنن لگ پئے سن - اک اکھ توں آکا ای نہیں دسداسی تے دوجی اکھ توں گھٹ دسن لگ پیاسی - مرن توں دو تن ورھے پہلوں ٹرنا پھرنا وی بند ھو گیا سی - شعر شاعری نال دلچسپی اخیری عمر تک قائم رھی - زندہ دلی تے ظرافت نے مردے دم تک ساتھ نہ چھڈیا - ھر سال آپنے مرن دی تاریخ لکھ کے موت نوں اڈیکدے سن تے اوھدے نہ آؤن نوں آپنی شوخ بیانی کہہ چھڈ دے سن - مرن تو کجھ دن پہلوں بہتا وقت بے ھوشی وچ رھندے سن- کجھ چر لئی ھوش وچ آجاندے تے تھوڑا افاقہ ھو جاندا - اینھی دنیں ایہہ شعر اکثر پڑھدے رھندے سن -

دم واپسیں اب سر راہ ہے
عزیزو اب اللہ ھی اللہ ہے

اخیر پندراں فروری سنہ ۱۸۶۹ء نوں تہتر ورھے تے چار مہینے

دی عمر وچ اللہ نوں پیار ہوگئے تے حضرت نظام الدین دی بستی وچ لوھارو خاندان دے قبرستان وچ دفن کیتے گئے ۔

رشک عرفی و فخر طالب مرد
اسد اللہ خان غالب مرد

توازن تے پختہ کاری

غالب دے کلام دے مڈھلے دور وچ اونہاں دی خود پرستی دا جذبہ ، تکلف تے آپنی انفرادیت دے اظہار دی باقاعدہ کوشش ، کلام دیاں وھڈیاں خصوصیتاں نے ۔ انج لگدا اے جیویں اک نوجوان جنھوں دنیا دا تجربہ گھٹ تے آپنیاں صلاحیتاں تے بہتا بھروسہ اے اوہ کجھ دماغی کرتباں تے لفظی عجوبیاں دے چلینج نال لوکاں دے دماغ نوں ماؤف تے نظراں نوں حیران کر کے آپنے وھڈے ہون دا اعتراف کرا ریہا اے ۔ جیویں او تعریف تے آفرین دا خراج وصول کرنا چاھوندا ہو وے ایس شغل وچ اوھدی دلچسپی ایس کارن ہور وی وھدی ہوئی اے پئی اک تے اوس نوں ایس نال فطری مناسبت اے تے دوجا لے دے کے آپنے آپ نوں وھڈا تے اچا دسن لئی اک ایہو ای تے میدان رہ گیا اے ۔ نہیں تے پہلوں اوہ رئیس اے تے پچھوں شاعر اے ۔

اکبرآباد (آگرہ) توں دلی آکے اونہاں نوں اک بہتی کھلی تے بہتی چوڑی فضا نال واسطہ پیاسی ۔ غالب دی فطرت دی زندگی تے بیداری دی اک دلیل ایہہ اے پئی اونہاں وچ آپنے چوگردے چوں

آپنے مزاج انوں‌سار اثرات نوں حاصل تے قبول کر کے اینہاں اثرات نوں آپنی ذہنی تعمیر وچ سماؤن دی غیر معمولی صلاحیت سی ۔ ہن اونہاں نے فارسی شاعری دے راہ توں تھوڑا دور ہٹی ہوئی اک حسین تے ہنیری گٹھ چوں نکل کے اچھے وڈے فارسی شاعراں توں فیض حاصل کیتا جنہاں دا ادبی تاریخ وچ اک اچا تے سچا مقام اے ۔ ہن شاعری دے شغل وچ اک ڈوہنگی سوچ پیدا ہونی شروع ہوئی جدھا اثر اونہاں دی فارسی تے اردو شاعری وچ اگھڑیا ہویا اے ۔ سفر دے مشاہدیاں تے تجربیاں نال اونہاں دا ذہنی افق وی ہور وسیع ہویا تے ایہدے نال ای نال اونہاں دی ریاست دے سفنے وی ڈرتے آس دی اک لمی کشمکش دے بعد مکنے شروع ہو گئے ۔ ایہہ نہیں پئی غالب ''نیرنگ تمنا'' چوں باہر نکل آئے یا اونہاں دیاں نظراں وچ حیاتی دیاں دلچسپیاں تے آسائشاں دی کشمکش گھٹ ہو گئی پر اونہاں نوں ایس سچائی دا پتہ چل گیا پئی دنیا وچ ساریاں آساں مراداں پوریاں نہیں ہندیاں تے ایہہ وی پئی کسے سچائی دا صحیح معنیاں وچ معلوم ہو جانا ایں اوس نوں قبول کرنا تے اوہدیاں تلخیاں دا علاج اے ۔ ایس رد کیتے ہوئے ارادیاں نال غالب خدا نوں تے نہیں پچھانے پر آپنے آپ نوں ضرور پچھان گئے ۔ خدا دے سامنے تے شیشہ نہیں بنے پر زندگی دے سامنے شیشہ ضرور بن گئے ۔ ولی نہ بن سکے پر صحیح معنیاں وچ دانشور بن گئے تے دانشور بننا ایں اونہاں دا مقدر سی ۔ جدوں غالب آپنے آپ نوں ''آئینہ راز'' کہندے نے تے اونہاں دی مراد اوس راز توں نہیں ہندی جدھی کھوج کوئی صوفی لاؤند اے سگوں اوہ راز جنہوں اک ''دانشور'' معلوم کرن دا جتن کردا اے ۔ گل نوں ہور بہتا صاف کرن لئی اوہ

آپنے آپ نوں ''محرم راز نہاں روزگار'' یا ''راز داں خوئے دہر'' کہندے نے۔

غالب دی باہرلی زندگی وچ جوئے دے الزام وچ پھڑیا جانا اوہناں دے ہنکار نوں توڑن والا دھکا اے۔ باہرلی زندگی تے ذہنی ترقی وچ اک گہرا تعلق اے پر ایہہ تعلق دو برابر لکیراں دا سیدھا جیہا تعلق نہیں ہندا۔ باہرلے حادثیاں دے عمل توں بہتا ضروری ذہنی ردعمل ہندا اے۔ عمل اک واقعہ اے تے ردعمل اک تجربہ اے۔ تجربہ اک حرکت اے۔ واقعے تے تجربے دے وچکار صرف دو شبداں دا ای پندھ نہیں سگوں دل دی ماہیت دا فرق اے۔ ذہنی زندگی دی درجہ بدرجہ ترقی محسوس ہندی اے پر ایہدے وچ راہ دیاں نشانیاں نہیں ہندیاں۔ سارے پرانے شاعراں وچ اک غالب ای اجیہے شاعر نے جنہاں دی مختلف زمانیاں دی شاعری وچ صاف طور تے ذہنی ترقی دے درجے ملدے نے۔ ایس ذہنی ترقی دے نال نال اونہاں دے ہنر وچ وی تبدیلی ہندی گئی۔ ایس ویلے اسیں ہنر دیاں خصوصیتاں نوں آپنے موضوع توں باہر رکھنے آں تے مختصر طور تے ایہہ کہہ دینا کافی سمجھنے آں پئی ایہناں ہنری تبدیلیاں دی ٹور رنگین گنجھلاں توں اثر کرن والی سادگی ول اے۔ پرانے شاعراں وچ ''ارتقاء'' جیہی کسے چیز دے نہ ہون دا سبب ایہہ اے پئی اونہاں شاعراں لئی شاعری حقیقت نوں پرگھٹ کرن دا جتن سی پر غالب دی شاعری دا مرکز ''انا'' اے۔ حقیقت دی کوئی تاریخ نہیں ہندی تے ''دہر'' تے ''روزگار'' دے تعلق وچ ''انا'' آپ ای آپنی تاریخ اے۔

غالب لئی آپنے آپ نوں دنیا توں وکھرا کرکے دنیا دا تماشا

ویکھنا سگوں ''آپنا آپ تماشائی بننا'' خود پرستی چوں نکل کے اِک قسم دا آپنے آپ نو پچھانن تک تے کشمکش چوں نکل کے توازن تے پکیائی دی منزل تے پہنچنا ایں ۔ ایہہ ''دانشورانہ'' رویہٴ نہ صرف حیاتی دے حادثیاں دا مقابلہ کرن توں ظاہر ہندا اے سگوں ایہو ای رویہٴ اونہاں دے بعد دے کلام دی جان ایں ۔ اونہاں دی عاشقانہ شاعری وچ اوہ خود سپردگی ، اوہ مانوسیت ، اوہ معصومیت تے سوز گداز جیہڑیاں میر دی عاشقانہ شاعری دیاں خصوصیتاں نے نہیں ملدیاں ، اینہاں دی تھاں لطف تے لذت ، رشک تے حرماں ، توں لے کے اوپراپن حقارت تے نا حاصلی تک ساریاں تجربیاں دی ترجمانی ملدی اے ۔ اِک قوم یا کسے شاعر دی عاشقانہ شاعری دا ایس گل نال گہرا تعلق اے پئی اوہدا کائنات تے خدا نال کیہہ رشتہ اے ۔ میر تے غالب دی عاشقانہ شاعری دا فرق اوہ بے معنی فرق نہیں جیہڑا جذبے تے سوچ وچ دسیا جاندا اے سگوں ایہہ فرق عشق دے معنیاں دا فرق اے ۔ عشق ادراک تے حقیقت دا اکلا ذریعہ اے یا فیر ''نیرنگ صورت'' اے ۔ معنی یا حقیقت اِک وحدت اے ۔ ''انا'' کائنات تے خدا نوں ملاؤن والا رشتہ اے ۔ ''انا'' نوں وکھریاں کرن نال ''انا'' تے کائنات تے خدا وچ اِک تثلیث پیدا ہو جاندی اے تے ایہدے نال ای اونہاں دے آپو وچ دے تعلقات وچ اِک خارجیت پیدا ہو جاندی اے ۔ ایسے ''انا'' نوں وکھریاں کرن دا سبب ایہہ اے پئی غالب دی عاشقانہ شاعری دے انداز وچ ڈرامائیت پیدا ہو گئی اے ۔

غالب دے کلام وچ صوفی مت دے مضمون بہت نے ۔ حالی دے کہن موجب ''وجودی توحید دے مضمون نوں اونہاں نے جنیاں

وی صنفاں وچ بیانیا اے ''شاید نظیری تے بیدل دے بعد کسے نے بیان نہیں کیتا''۔ وجودی توحید تے اونہاں دا پختہ عقیدہ سی پر صوفی مت اونہاں دا ذہنی چوگرداسی ، اونہاں دی زندگی نہیں سی اونہاں دی شاعری دی فطرت نے اونہاں دے خیالاں تے عقیدیاں نوں جیہڑے چوگردے وچ جاری سن محسوس کیتا تے استعارے دی زبان وچ اونہاں دا اظہار کیتا۔ شاعر دا کمال فلسفے والے خیالاں وچ نہیں سگوں اوہدا کمال ایہہ اے پئی خیالاں نوں شعر دے فلسفے وچ بدل دے۔ فلسفے دے خیالاں توں ہٹ کے بڑے گھٹ شاعراں دی نظر نے انسانی تعلقات دے اینے چوڑے تے وھڈے ٹکڑے نوں گھیریا اے جنا غالب نے گھیر کے دسیا اے۔ فیر اوھدے وچ اکثر ''معاملات'' توں اگانہہ لنگھ کے نفسیاتی حقیقتاں تک اپڑن دی کوشش ملدی اے۔ ایس مشاہدے وچ شک جیہڑا حیرت تے تعجب دا ای اِک پہلو اے تازگی پیدا کردا اے تے ظرافت جیہڑی کسے معاملے نوں اِکو وقت وچ دو مختلف نقطۂ نگاہ نال ویکھن دی صلاحیت اے ، اِک شوخی تے چوڑائی پیدا کردی اے۔ زمانے دی عادت ای بے نیازی اے ایہدے مقابلے وچ ''خوئے تسلیم'' دے بغیر چارہ نہیں۔ ''خوئے تسلیم'' دانش دا تقاضا اے تے خالی بغاوت نال دانش حاصل نہیں ہو سکدی پر ایس ''خوئے تسلیم'' وچ شوخی تے ظرافت نوں شامل کر کے صرف ایہو ای نہیں پئی صورت حال نوں گوارا بنایا جا سکدا اے سگوں ایہہ آپنی آزادی دے حق دا اثبات وی اے ایہہ ''دیدو دانش'' دی پالی پوسی ''خوئے تسلیم'' صوفیاں دے مسلک ''تسلیم و رضا'' توں بڑی وکھری شے اے۔ ایس خوبصورت تے دلکش ، آساں تے مراداں نال بھری ہوئی دنیا وچ جیہڑی حادثیاں

دے طوفان دی وی گذرگاہ اے، جدھے وچ غالب اکو وقت وچ پھسے وی ہوئے نے تے جدھے تماشا ویکھن والے وی نے، اونہاں لئی ہکا سہارا وجودی توحید وچ یقینی تے نبی ص تے آل نبی ص خاص طور تے حضرت علی رض نال عقیدت اے۔ ایس کارن پئی۔ ’’کعبہ آزاداں دی پناہ گاہ تے علی رض داناں خوشحال رہن داراہ اے‘‘۔

غالب نوں آپنے زمانے نال ناقدری دی بڑی شکایت رہی اے، بھاویں غالب نے آپنے زمانے وچ وی اک وڈے شاعر دی حیثیت نال بڑی شہرت پالئی سی پر اج جدوں اسیں زندگی دی کسے اجہی روایت توں بڑی دور ہٹ گئے آں جیہڑی انسان تے اوہدی کائنات وچ تعلق قائم رکھ سکے، جدوں زندگی اِک تجربے دی تھاں اِک مسئلہ بن گئی اے تے ایس مسئلے دا ساڈے کول کوئی حل نہیں ہیگا، جدوں زندگی دیاں رنگینیاں تے ناکامیاں وچ حیرتناک طور تے واھدا ہو رہیا اے، جدوں آساں مراداں دی کشمکش نے قدراں دے کھلار وچ پیر جما کے کھلونا، تے آپنی دنیا نوں ویکھنا تے سمجھنا آؤکھا ہو گیا اے، غالب ساھنوں دوجے سارے شاعراں دے مقابلے وچ آپنے سمے دے احساس دے ڈھنگ نال بڑا نیڑے نظر آؤندا اے۔ تے اج غالب دی سولہ سالہ برسی دے موقعے تے اسیں غالب نوں دنیا دے سامنے ایس یقین نال پیش کرنے آں پئی اونہاں دے کلام وچ دنیا نوں کوئی پیغام ملے یا نہ ملے پر آپنے دل دیاں دھڑکناں ضرور سنائی دین گیاں۔

